

mål¹+mæle

Jysk jyder imellem, penge-klaus

– og andre læserspørgsmål og -svar side 2

»Programmet præsenteres af...«

Mål og Mæle gransker sin egen irritation over en sproglig formel i tv-reklameblokke side 6

Fra hoved til krukke

En etymologisk sviptur side 9

Sprogene du ikke vidste du savnede

Louise Skydsbjerg Friis beretter om den hedengangne anatolske sproggren side 10

Indiansk med danske øjne

Magnus Pharao Hansen skriver om tidlig dansk udforskning af indianske sprog side 17

Ordnes byggeklodser

Holger Juul diskuterer sprogets mindste betydningsbærende enheder og deres relevans for retstavningen side 24

En ny rekord i dansk?

Mål og Mæles Thomas Olander ser på en kandidat til det danske sprogs mest konsonantunge ord side 30

Sprogviden

Test din viden om romanske sprog bagsiden

Spørgsmål og svar om sprog

2

Velkommen i Mål og Mæle

6

Side 9-etymologien

9

Lertavlernes hemmelighed

10

De Amerikers Sprog

17

Morfemprincippet vildveje

24

Springskts

30

Sprogviden

32

Sproget er jo uhyre vigtigt; om ikke andet hvis man ønsker at tale sammen.

Klyderne (1979)

Spørgsmål og svar om sprog

Denne brevkasse bringer spørgsmål og svar om sprog, men også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går du rundt og tænker på sproglige spørgsmål, så send et brev om dem til redaktionen. Vi vil svare på brevet hvis vi kan. Ellers kender vi nok nogen vi kan sætte til det. Send brevet til:

redaktion@malogmale.dk

? Udtalen af »blødt d« blandt unge

Jeg synes unge mennesker udtaler det danske bløde *d* på en anden måde end min generation. Det virker som om de stikker tungen ud af munden når de fx siger *hvad?*, og som om *d* midt i ord er ved at »smelte helt væk«, som i *kedelig* eller *anderledes* eller *gider*.

Er der noget om det, og findes der i givet fald en forklaring på det fænomen?

Karen Møller,
Berkeley

! Det bløde *d* i dansk er en usædvanlig sproglyd: Mange af os tænker nok på det som en konsonant, nemlig »den lyd *d* har, når det står efter en vokal«. Fonetisk har lyden af det bløde *d* dog mere til fælles med vokaler end konsonanter: den er stemt og har fri passage for luftstrømmen gennem mundhulen, og ligesom de andre klangfulde konsonanter vi har, kan den overtage stavelsen når det trykssvage *e* falder væk

(hvilket sker ret tit i løbende tale, fx i *gade*). Desuden er der i de sidste årtier netop opstået en ændring i udtalen, som spørgeren nævner, der kan beskrives sådan at det bløde *d* lyder »tykkere« eller »mørkere« hos yngre mennesker end hos midaldrende og ældre. Hvor kommer denne »mørkere« lyd så fra?

Her er det værd at se på hvordan lyden *l* udtales i forskellige sprog. Det bløde *d* i dansk har altid haft fælles-træk med lyden *l* i andre sprog, og det er da også rimelig almindeligt at det er svært at høre forskel på *ved* og *vil* i udtalen hos folk der har lært dansk som voksne, ligesom man også tit kan høre dem sige »trelve« for tallet 30. Netop lyden *l* har også en såkaldt »mørk« variant i forskellige sprog: I russisk og portugisisk er *l* normalt »mørkt«, mens det i dansk, fransk, ungarsk og catalansk altid er »klart«. Og i en tredje type sprog er der forskel alt efter om *l*'et står først i stavelsen, hvor det er »klart«, eller sidst i stavelsen, hvor det så er »mørkt«. Det gælder mange dialekter af engelsk både i USA og Storbritannien, men også i nederlandsk – og endda i den gamle midtøstjyske dialekt, hvor man havde såkaldt »tykt« *l* netop i slutningen af stavelsen (jf. dialekt.dk). Faktisk er det udbredt i rigtig mange sprog at der er en lille forskel i lyden af *l* i hhv. begyndelsen og slutningen af en stavelse, formentlig fordi der er en universel tendens til at

udtalen er mere stabil eller præcis når en lyd står i begyndelsen, end når den står i slutningen. Når det drejer sig om *l*, har det især noget at gøre med hvor meget den bageste del af tungen er involveret i udtalen af lyden, såkaldt velarisering (fordi bagtungen hæves og kommer i nærheden af den bløde gane, velum). Denne forskel er så blevet til en regel i engelske dialekter, hvor tællerne har omfortolket det lydlige spor af velariseringen fra at være noget der KUNNE optræde i slutningen af stavelser til noget der SKAL være der i et *l* der står til sidst i stavelsen.

Og det er formentlig det samme der har ramt det bløde *d* i dansk, som jo kun kan stå til sidst i stavelsen (der er ingen danske ord der begynder med blødt *d*): En universel tendens til ikke at være helt præcis med indstillingen af bagtungen i udtalen af vokallignende konsonanter til sidst i stavelser kan have ført til en variabel velarisering, der af yngre mennesker er blevet omfortolket til et definerende træk ved det bløde *d*. Med andre ord: Det ikke bare kan siges lidt »mørkere«, det lyder gammeldags at lade være med det.

Nicolai Pharao,

ph.d., lektor i fonetik,

Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet

? Penge-klaus

Jeg husker brugen af slangordet *klaus* i min ungdom. Man kunne f.eks. have *klaus*, hvis man følte sig indespærret og fik *klaustrofobi*. At få repareret sådan en lidelse kan/kunne godt koste *klaus*, altså penge.

Hvad er det for en klaus? Er det ham Santa? Han plejer da ellers at være gratis.

Gorm Rasmussen,
Tostenæs, Møn

! Redaktionen er helt med på fobi-betydningen, men har ikke selv kendskab til den mulige penge-betydning af drengenavnet og overvejede derfor i sin afmagt, om der kunne være en forbindelse til af og til-rigmanden Klaus Riskær Pedersen? Vi har desuden forhørt os hos en af Danmarks førende slang-eksperter, Torben Christiansen, der flere gange har skrevet i *Mål og Mæle*. Men heller ikke han havde registreret det i sin ellers omfattende database. Så nu må vi atter ty til læserne: Er der nogen, der kan nikke genkendende til betydningen, og er der oven i købet nogen, der kender motivet bag? Eller er der tale om et meget lokalt sprogligt fænomen, der måske ligefrem er idiolektalt, altså individuel sprogbrug? Kunne der eventuelt foreligge en misforståelse? Vi håber, nogen eller måske ligefrem nogle af vores mange velinformerede læsere kan hjælpe.

Red.

! Henholdsvis

I journalistsproget (og andre steder) er ordet *henholdsvis* blevet udbredt og moderne. Desværre bruges det ofte forkert og overflødigt.

Ofte ser man sætninger af typen:

Ægteparret har to børn på henholdsvis 15 og 17 år.

Her bør *henholdsvis* udelades. Ordet optræder kun som fyldord. I sætningen

Ægteparret har to børn, Amalie og August, på henholdsvis 15 og 17 år

er henholdsvis derimod vel anbragt, fordi sætningen udtrykker, at Amalie er 15 år og August er 17 år (og ikke omvendt!). *Henholdsvis* bruges altså for at tilkendegive, at rækkefølgen Amalie–August i den første del af sætningen er den samme som rækkefølgen 15–17 år i den anden del.

Jens Carstensen,
Frederiksberg

! *Henholdsvis* – redaktionel kommentar

Ovenstående fornemmelse af *henholdsvis* forekommer rationel og er ikke redaktionen fremmed. Men hiver man opslagsværkerne ud af reolen, viser det sig at den mindre præcise brug er ganske anerkendt. Den Danske Ordbog nævner eksempler som »Selvfølgelig vil en henholdsvis rød og blå regering bedrive forskellige signalpolitikker«. Og hold nu fast – en gennemblading af nærværende nummer af *Mål og Mæle* viser at der blandt bladets skribenter – gode og sikre sprogbrugere, for at bruge sprognævnsbekendtgørelsens herligt arrogante udtryk – er hele to der bruger »hhv.« i den mindre præcise betydning.

Så vi må nok konstatere at standarderne vakler.

Red.

Jysk

I forlængelse af spørgsmålet om »Jysk og *The Julekalender*« i *Mål og Mæle* 40:3 spurgte vi vores læsere om hvor svært

fyder egentlig har ved at forstå hinanden. Vi takker for svarene!

Red.

! Dette emne om jyske dialekter er der sikkert mange af læserne der kan svare på, og muligvis er der også flere meninger.

Jeg er vokset op i Århus og forstod derfor naturligvis århusiansk, skønt jeg ikke talte det så udpræget selv. Men da jeg kom til Mesing, som ligger 23 km fra hvor jeg er vokset op, havde jeg store problemer med at forstå hvad der blev sagt.

Kommer jeg højere nordpå i Jylland har jeg bestemt også problemer, og da jeg var på sømandsskole i Sønderborg, hvor jeg besøgte købmanden, hvor der var en lokal forsamling, kunne de lige så godt have talt kinesisk. Jeg kunne end ikke gætte hvad de talte om.

Hvorvidt de nordjyske og de sønderjyske indbyrdes forstår hinanden, kan jeg ikke sige noget om, men jeg tvivler meget på det.

Alice Vilstrup,
Kastrup

? *Det nye sort*

»Højskolesang er det nye sort« står der at læse i et nummer af Grænseforeningens blad. Udtrykket har jeg efterhånden set (men aldrig hørt) om mange forskellige fænomener, men hvad betyder det (det er sort tale for mig) og hvorfor? Selvfølgelig er der »den lille sorte«, men det er jo en elegant kjole,

som man kan bruge ved alle pæne lejligheder, og det er vel så det.

Ivar Engel Jensen,
Hjørring

! Der er absolut tale om et etableret flerordsudtryk i nudansk. Vi kan nævne et par eksempler mere: *offerfaktoren/køling/talent/robust/Aalborg/Fran-krig er det nye sort*.

Som med så mange andre nyere udtryk i dansk (fx *når det kommer til noget, fucke med nogen/noget*) har vi importeret formen *FARVE/noget er det nye sort* fra amerikansk (eller internationalt) engelsk, se også artiklen »Engelske lån i dansk«, *Mål og Mæle* 40:3. I første omgang kan man spore udtrykket tilbage til en film, hvor det optræder som en replik. Det er i *Funny Face* fra 1957, hvor en moderedaktør taler nedsættende om den klassiske modefarve sort, som dominerer i tøjverdenen, fordi den efter sigende kan kombineres med hvilke som helst andre farver. Hun formulerer derfor den dengang lidt provokerende sætning »*Pink is the new black*«.

Er der så tale om et bevinget ord? Nej, for bevidstheden om den oprindelige sammenhæng mangler, såvel i Danmark som i USA. Det kan man se på de mange spørgsmål på nettet om, hvor dette udtryk stammer fra. I øvrigt er frasemet, som det hedder på fagsprog, blevet modificeret, dvs. dets oprindelige form har ændret sig. Det, der er sket, er, at første del af vendingen, *pink*, er blevet variabel. Først var det en mindre generalisering, nemlig fra *pink* til *FARVE*, altså hvilken som helst

farve (majuskler markerer et indhold, som kan realiseres på forskellige måder). Hvis man søger på sidste del af udtrykket, selve prædikationen: *is the new black*, så vil vi se, at subjektet kan være hvad som helst: *organic, salsa, design, love, premium, simple*. Og det er sådan, udtrykket er importeret til dansk og dermed også dækker læserens eksempel med *højskolesang: noget er det nye sort* = noget er blevet moderne (igen).

Når man søger på den engelske prædikation, er der i øvrigt faktisk påfaldende mange farver på subjektspladsen. Er det, fordi man dér stadigvæk befinder sig i stadium 2 af udtrykkets udvikling? Nej, det skyldes noget andet: Mange af eksemplerne er nemlig navne, især titler på filmserier (*Orange is the new black* – som foregår i et amerikansk kvindefængsel; *orange* er jo farven på amerikanske fangedragter); *Green is the new black* (lydbog); *Black is the new black* (serie) etc. Det, der kunne ligne et skridt tilbage, er i virkeligheden et nyt udviklingstrin, nemlig at udtrykket i forskellige varianter bliver *institutionaliseret* som fast betegnelse for forskellige, navnlig medieprodukter.

Den lille sorte, som læseren nævner, har ikke direkte noget med denne vendingens udvikling at gøre. Men den er et udtryk for det samme udgangspunkt, nemlig at sort har domineret som modefarve i mange årtier, og det var altså grunden til vores udtryks prægning i den nævnte film. Der var brug for fornyelse.

KF

Velkommen i Mål og Mæle!

»Programmet præsenteres af...«

Jeg har prøvet at reflektere over, hvorfor det irriterer mig, at kommercielle tv-stationers reklameblokke ofte indledes med formuleringen »Programmet præsenteres af ... (fx Danske Bookmakere)« – det nævnte er blot et af mange mulige eksempler og kombinationer. I en anden variant nævnes fx også programmets navn: »Luksusfælden præsenteres af Betalingsservice – Mobilbetaling af regninger«. Der forekommer desuden alternative formuleringer som i *samarbejde med*. Jeg tror, iritationen i hvert fald delvist hænger sammen med følgende forhold:

FOR DET FØRSTE passer verbet *præsentere* ikke til sammenhængen. At *præsentere* er i *Den Danske Ordbog* ind delt i 4 betydningsnuancer, som ikke kommer i nærheden af det, der menes med ordet i denne reklamekontekst. Der er ingen af disse firmaer, der *PRÆSENTERER* noget som helst andet end sig selv. Det, de gør, er, at de *SPONSORERER* et program. Det, der dermed menes, er: »Det er blevet muligt at sende programmet på grund af en økonomisk aftale med følgende firmaer, som nu får lov at nævne sig selv som modydelse ...« – også selv om den økonomiske virkelighed nok ikke er så firkantet. Det ændrer dog ikke ved, at den brug af ordet, vi her taler om, godt *KUNNE* beskrives i *Den Danske Ordbog*, fordi den efterhånden er så udbredt, især som den indledende del af en tv-

reklameblok. Det gør den bare ikke mindre irriterende. Et andet irritationsmoment er nok også, at der er noget fordækt ved brugen af *præsentere* her: Det kunne virke, som om de økonomiske interesser forsøges retoucheret bort.

FOR DET ANDET er der et problem med den paradoksale sammenblanding af den ofte uæstetiske gentagelse af den indledende frase og den manglende indholds- og udtryksmæssige sammenhæng mellem de enkelte reklameindslag: Hver reklameafsender gentager den introducerende sætning »Programmet præsenteres af ...«. Men det er indimellem forskellige stemmer, der gør det – såkaldt polyfoni. Det efterlader indtrykket af ukoordineret kommunikation. En mere afrundet løsning havde været at lade den samme speaker informere om, hvem der har ydet økonomisk støtte til fremvisningen mod at få deres navn nævnt. Som det er nu, virker det enerverende og rodet med de ukoordinerede gentagelser af den samme formulering fremført af forskellige speakere.

FOR DET TREDJE er der ofte en påfaldende ufølsomhed i sammenkædnin gen af udsendelsens indhold og reklameproduktets art eller indslagsets stil. Jeg overhørte engang et klip fra et modbydeligt, autentisk amerikansk kriminalprogram, hvor en mor havde skåret sin egen søn i småstykker. Det blev

afbrudt af en munter reklame for chips. Mærket har jeg lykkeligvis glemmt. Så meget for reklamekronerne. Her er vi selvfølgelig ude over det sproglige perspektiv, men det er jo ikke uvigtigt i sammenhængen.

FOR DET FJERDE bliver det hele først komplet absurd, når den præsenterende instans foregives at være, ikke en virksomhed, men et af virksomhedens produkter, som den ønsker at promovere: »Programmet præsenteres af Oreo«, en chokoladekiks! Skal det være en vits? Der findes en vittighed om en chokoladekiks med påhængsmotor, og Shu-bi-dua har visualiseret den med sit pladecover omkring 2'eren, men der findes næppe en om kiks i rollen som sprechstallmeister. Et andet eksempel er: »Programmet præsenteres af hy-

bridbilerne fra Suzuki«. Hvilke egen-skaber disse nye biler dog har, ud over køreegenskaberne! Sådant en må vi have. Eller hvad med den talende burger: »Programmet præsenteres af Chili Mayo King fra Burger King«? Det kalder jeg produktudvikling. Med lidt god fantasi kan man se både biler, burgere og chokoladekiks fremsige programtitlen for sig. Dét ville for alvor være morsomt. Som det er nu, virker det bare modsat: nemlig som fantasiløs og uprofessionel kommunikation. Og så er det i øvrigt ligegyldigt, om denne sproglige skamridning skyldes lovgivningen på området eller ej. I tvivlstilfælde er *Mål og Mæle* på modtagers, den skadelidtes side.

KF

mål+mæle

Grundlæggere: †Erik Hansen og Ole Tøgeby

ISSN 0106-567XP

Hjemmeside: www.målogmæle.dk

Mål og Mæle udgives i samarbejde med Institut for Engelsk, Germansk og Romansk og Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab ved Københavns Universitet.

REDAKTION: Ken Farø og Thomas Olander

VIDENSKABELIGT PANEL: Kasper Boye, Carsten Elbro, Holger Juul, Jørn Lund og Eva Theilgaard Brink

LÆSERPANEL: Anders Bay, Jørgen Buur Jakobsen og Karsten Matzen

REDAKTIONSSEKRETÆR: Lene Vinther Jensen

ILLUSTRATOR: Hartmut Stockter

TYPOGRAFISK DESIGN: Henrik Birkvig

SKRIFT: FF Olsen SATS: Thomas Olander

TRYK: Campus Print, Københavns Universitet

EKSPEDITION OG ABONNEMENT:

Blad og plakat kan fås i Netbutikken via www.målogmæle.dk eller hos Campus Print, Københavns Universitet, Karen Blixens Vej 4, 2300 København S, tlf. 35 32 91 61.

Meddelelse om adresseændring og opsigelse af abonnement sendes til: redaktion@maalogmaele.dk

Mål og Mæle udkommer 3 gange pr. årgang, og abonnementsprisen er 170,00 kr. i Danmark.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål og Mæle sendes til: redaktion@maalogmaele.dk

Svar på Sprogviden fra bagsiden

1. *Port*-kommer fra den portugisiske havneby *Porto*, især kendt for netop portvin. *Porto* selv betyder ganske simpelt 'havn', så byen er en slags navnefætter til København.
2. Der er tale om *Den fransk-preussiske krig*, den sidste af Tysklands såkaldte Samlingskrige, der førte til danselsen af Det tyske Kejserrige i 1871.
3. *La Guerra Fria* er den spanske betegnelse for den kolde krig.
4. *Crete di gallo* betyder 'hanekam-me', og pastaen ligner da også også små rør med hanekamme.
5. Spansk er det officielle sprog i mere end 20 lande.
6. Baskisk er ikke et romansk sprog. Det regnes for at være et isolat, altså et sprog der ikke har nogen kendte slægtninge.
7. Det danske substantiv *albino* kommer af spansk 'hvidlig'.
8. 'Sådan gør alle'. Da mange adjektiver også i pluralis bøjes i køn på italiensk, betyder *tutte* mere præcist 'alle hunkønsvæsnere'.
9. *Mulat* kommer af spansk eller portugisisk *mulato*, der er afledt af *mullo* 'mulæsel'.
10. Ønavnene *Mallorca* og *Menorca* betyder på catalansk 'den store' og 'den lille' (ø).
11. Det gør *hors d'oeuvre*.
12. Svaret er *flasko*, af italiensk *flasco* 'flaske', i udtykket *far flasco* 'begå en fejl'.
13. I Italien brygger en *barista* ikke kun espressoer og skummer mælk, men serverer også andre slags drikkevarer – og fungerer dermed som det, vi på dansk kender som en bartender.
14. Rumænsk er officielt sprog i Moldo-va og Rumænien.
15. *Liberté, égalité, fraternité* (oprindeligt afsluttet med *ou la mort* 'eller døden!').
16. Butiks kæden er *Matas*. Men materialisterne beskylder dig ikke for noget – navnet er afledt af *MATERIA-listernes Aktivtelskab*.
17. Vi skal ud på *verandaen* – den er mere beskyttet end en terrasse, men ofte koldere end en udestue.
18. Det betyder 'regne som en ko der pisser'.

Side 9-etymologien:

Krukker og hoveder

Man plejer at sige at betegnelser for kropsdele hører til de mest konservative dele af ordforrådet, altså de dele der sjældnest skiftes ud med nye ord. Og danske ord som *hjerter*, *næse*, *øje* og *øre* har da været i sproget så langt tilbage vi kan se (rundt regnet 6000 år). Også *hoved* kan spores i hvert fald et par tusind år tilbage i tiden, og det har beslægtede former i de andre germanske sprog, fx svensk *huvud*, islandsk *höfuð*, engelsk *head*, nederlandsk *hoofd* og gotisk *haubip*.

Men hvad med tysk *Kopf*? Det er etymologisk ganske ubeslægtet med de andre germanske ord for ›hoved‹, men nedstammer fra et ord der i old- og middelhøjtysk betød ›kop‹ eller ›krukke‹ og faktisk er det samme ord som vores *kop*. Oprindeligt har ordet nok været brugt som et slangudtryk for ›hoved‹, men siden har det bidt sig fast som den almindelige måde at betegne hovedet på. Det ældre ord for ›hoved‹, *Haupt*, findes nu frem for alt i overført betydning som førsteled i sammensætninger, fx *Hauptbahnhof* ›hovedbanegård‹.

For os der bare siger *hoved* som vi altid har gjort, kan det virke lidt fjollet at bruge et ord for ›krukke‹ i stedet. Men sjovt nok er tyskerne ikke de eneste der har valgt den løsning. I nogle romanske sprog er man gået væk fra at bruge det ellers udmærkede latinske ord *caput* ›hoved‹, og de almindelige

ord for ›hoved‹ i italiensk og fransk, *testa* og *tête*, kan føres tilbage til et latinsk ord *testa*, der betyder ... ja, ›krukke‹. (Her vil jeg parentetisk minde om at fransk *tête* fremviser regelmæssigt svind af s mellem vokal og konsonant, hvilket angives af cirkumflexen over det første e; jf. ord som *côte* fra *costa*).

Det latinske ord for ›hoved‹, *caput*, er bevaret i både italiensk og fransk, som henholdsvis *capo* og *chef* (bemærk også udviklingen af c til ch foran oprindeligt a i fransk). Men parallelt med udviklingen i tysk bruges disse ord ofte overført i betydningen ›overhoved‹ eller, ja, ›chef‹.

Det har åbenbart virket helt naturligt for visse af vores sydlige medeuropæere at omtale hovedet som »krukken«, mens vi i Udkantseuropa har holdt os til traditionerne og bevaret det gamle ord.

TO

(Gen)opdagelsen af de anatiske sprog

Lertavlernes hemmelighed

Af Louise Skydsbjerg Friis

Omkring tre timers kørsel øst for Ankara i Tyrkiet ligger en undseelig landsby med ca. 1400 indbyggere, tre søvni-ge hoteller, et ørreddambrug og navnet Boğazkale. Lidt før man når centrum, deler hovedvejen sig i to. Der er ikke meget andet end et vejskilt der røber at der for enden af den ene forgrening gemmer sig et stort arkæologisk kompleks som for hundrede år siden vendte op og ned på studiet af de indoeuropæiske sprog.

Den voksende europæiske interesse for arkæologi i løbet af det 19. århundrede ledte nemlig til udgravningen af oldtidsbyen Hattuša, hovedstaden for det hittitiske imperium, og fundet af mange tusind lertavler med tekst på et dertilhørende sprog skrevet med akkadisk kileskrift. I 1917 beviste tjecken Bedřich Hrozný at dette sprog hverken var beslægtet med moderne tyrkisk eller akkadisk, men derimod med dansk, engelsk, spansk, irsk, russisk, litauisk, græsk, hindi og pashto – med andre ord at det tilhørte den indoeuropæiske sprogæt.

Historien om indoeuropæisk begyndte allerede i 1786, da Sir William Jones i en tale til *The Asiatick Society of Bengal* argumenterede for at sanskrit, latin, græsk, keltisk, gotisk og persisk var beslægtede og måtte gå tilbage til det samme sproglige forstadium. De

næste 100 år lykkedes det lingvister og filologer ikke alene at bekræfte denne hypotese, men også at tilføje de baltiske og slaviske sprog samt armensk og albansk til familien, og de etablerede dermed den disciplin vi i dag kalder den sammenlignende sprogvidenskab.

Det viste sig hurtigt at Boğazkale ikke var den eneste anatolske landsby der gemte på lingvistiske hemmeligheder. Opdagelsen af hittitisk blev ledsaget af opdagelsen af adskillige andre sprog der viste sig ikke alene at være indoeuropæiske, men også at være tæt beslægtede med hittitisk. For selvom alle de anatiske sprog blev talt i det vi i dag kalder Tyrkiet, er det ikke af geografiske hensyn at de bliver grupperet sammen som én undergren af indoeuropæisk. De deler nemlig nogle væsentlige sproglige træk som viser at de er nært beslægtede. Herunder følger en kort introduktion til de anatiske sprog vi kender til i dag.

Hittitisk

nu NINDA-an ezzateni watar=ma ekuteni
»Og I vil spise brød og drikke vand«

Med denne sætning begyndte Hrozný at dechiffrere det hittitiske sprog. Hittitisk blev skrevet med kileskrift, et mesopotamisk skriftsystem som bestod af små strege (kiler) der blev

Begreber fra historisk sprogvidenskab

- At et sprog er **BELAGT** eller **ATTESTERET** hér eller dér betyder at vi har nedskrevne kilder på sproget fra et bestemt område eller tidspunkt. Med al sandsynlighed taltes det pågældende sprog tidligere og over et større område end vores kilder indikerer.
- **URINDOEUROPEISK** er betegnelsen for det rekonstruerede grundprog som alle indoeuropæiske sprog går tilbage til. Selvom der er store uenigheder blandt forskere om hvordan urindoeuropæisk så ud, er langt størstedelen enige om at et sådant sprog fandtes og blev talt af levende mennesker i forhistorisk tid.
- Vi studerer **DIALEKTALE FORHOLD** for at forstå hvordan **BESLÆGTEDE SPROG** relaterer sig til hinanden, med andre ord om de er **SØSTERSPROG** eller måske kun kusiner. Dette er vigtigt for vores viden om sprogenes og sprogbrugernes forhistorie da det kan give en idé om hvornår og hvordan sprogene var i kontakt med hinanden.

trykket ind i ler med en pind af siv (en stylus). Til officielle monumenter kunne kilerne også indgraveres i sten eller metal. Denne skrift blev opfundet af sumererne i Mesopotamien omkring 3000 f.v.t. og blev videreført af akkaderne, fra hvem hittitterne overtog den. Tegnene kunne læses både som symboler der repræsenterede hele ord, eller som stavelser. Ofte blev dette kombineret sådan at en ordform bestod af et symbol med ordets grundbetydning (kaldet et *logogram*) og et eller flere stavelsestegn med information om ordets bøjning (kaldet et *syllabogram*).

Hrozný gik ud fra logogrammet **NINDA** hvis betydning han allerede kendte fra sumerisk hvor det betyder ›brød‹. Han vidste at syllabogrammet *-an* sandsynligvis ville være en grammatisk endelse og foreslog at det kunne repræsentere en akkusativ. Derfra tog han fat i *watar* som selv for det

utrænede indoeuropæiske øje må få en klokke til at ringe. Ordet *watar* er nemlig beslægtet med det danske ord *vand*, såvel som oldgræsk *húdōr*, russisk *vodá* og selvfølgelig engelsk *water*. Med ordene for ›brød‹ og ›vand‹ i akkusativ gik Hrozný nu på jagt efter verber, og her sprang *ezzateni* og *ekuteni* i øjnene. En oplagt aktivitet at foretage sig med brød er at spise det, og han sammenlignede derfor ganske korrekt *ezzateni* med indoeuropæiske ord for at spise, f.eks. sanskrit *ádmi*, latin *edō*, engelsk *eat* (hertil også dansk *æde*). Helt parallelt foreslog han at *ekuteni* betød ›at drikke‹ og sammenlignede med latin *aqua* ›vand‹. Skønt oversættelsen var korrekt, har senere undersøgelser vist at *ekuteni* snarere er beslægtet med latin *ēbrius* ›beruset‹. Begge verber viser endelsen *-teni* der i sammenligning med andre indoeuropæiske sprog ligner 2. person pluralis i præsens (der ligesom på dansk kan bruges som futu-

rum). Således nåede Hrozný frem til sin oversættelse, og med erkendelsen af at der gemte sig et indoeuropæisk sprog bag kilerne, åbnede han op for hittiternes indtil da glemte historie.

Hittitisk var det officielle administrative sprog i Hittiterriget og er uden sammenligning det bedst attesterede anatoliske sprog. Alene i Hattuša har man fundet over 30.000 lertavlefragmenter. Ud fra teksternes indhold samt grammatiske og ortografiske træk er det lykkedes forskere at dele materialet op i tre perioder: oldhittitisk (ca. 1650–1500 f.v.t.), middelhittitisk (ca. 1500–1430 f.v.t.) og nyhittitisk (ca. 1430–1180 f.v.t.). Ny forskning viser dog at vi har hittitiske egennavne og låneord belagt allerede fra omkring 1900-tallet f.v.t. i byen Neša (også kaldet Kaniš) som var et vigtigt handelscentrum for oldassyriske købmænd på det tidspunkt. Dette stemmer overens med hittiternes egen historieforståelse der fortæller at de første hittitiske konger flyttede rigets hovedstad fra Neša til Hattuša. Derfor kaldte hittiternes selv deres sprog for *nešili* »Neša-sproget«.

I den nyhittitiske periode var riget en reel geopolitisk stormagt og en betydelig rival til det egyptiske imperium. Denne rivalisering ledte til en særdeles voldsom konflikt ved byen Qadeš i år 1274 f.v.t., der dog endte med indgåelsen af verdens første kendte fredstraktat mellem Ramses II af Egypten og Hattušili III af Hittiterriget.

Palaisk

Vi kender hovedsageligt det palaiske sprog gennem hittitiske kilder fra Hattuša. Det blev talt i landet Palā i det nord-nordvestlige Anatolien. Ifølge de oldhittitiske love (17.–16. årh. f.v.t.) var Palā en del af det hittitiske rige, men blev overrendt af en ikkeindoeuropæisk stamme kaldet *Kaška* i det 14. og 13. århundrede f.v.t. Sandsynligvis medførte dette enden for palaisk som sprog.

Selvom sproget tydeligvis er et separat anatolisk sprog, ved vi ikke meget om det. Ofte er det kun muligt at fortolke de palaiske tekster ved at læne sig op ad hittitiske paralleller. Også fra et dialektalt perspektiv indtager palaisk en problematisk rolle da nogle forskere mener at det er tættest beslægtet med hittitisk, mens andre mener at det hører til den luviske gruppe (se nedenfor).

Luvisk

Luvisk består af to dialekter, kileskriftluvisk og hieroglyfluvisk. Kileskriftluvisk blev som navnet antyder skrevet med kileskrift på ler og kendes hovedsageligt fra luviske formularer i hittitiske ritualer fra Hattuša. Luvisk indflydelse på hittitisk kan ses fra de tidligste hittitiske tekster i form af låneord og senere hen også påvirkning af det grammatiske system. Dette viser at en betydelig del af Hattušas befolkning talte luvisk i hvert fald fra midten af det 2. årtusind f.v.t.

Hieroglyfluvisk blev skrevet med anatoliske hieroglyffer, der opstod omkring år 2000 f.v.t. uafhængigt af de

egyptiske. Ligesom kileskriften bestod denne skrift også af en kombination af billed- og stavelsesskrift, men tegnene er meget mindre stiliserede og ligner (næsten) det de skal forestille. Da Hittiterriget faldt i slutningen af det 2. årtusind f.v.t., opløstes det i mindre »neo-hittitiske« småstater i det syd-sydvestlige Anatolien og nordlige Syrien. I disse stater var der ingen levn af hittitisk, men i stedet kommer hovedparten af vores hieroglyfluviske attesteringer herfra. Luvisk har dermed som det eneste anatiske sprog den ene fod i bronzealderen og den anden i jernalderen.

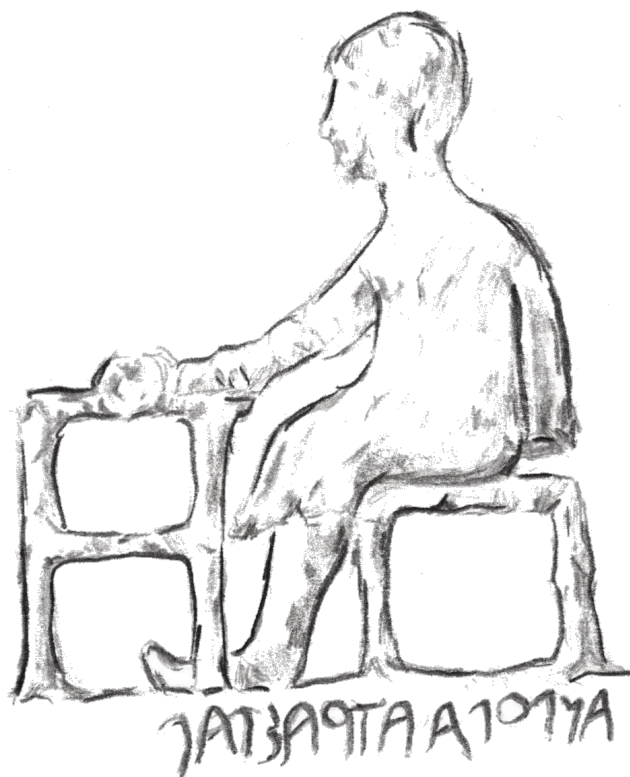
Lykisk

Ligesom luvisk består det lykiske sprog af to varianter, der ofte kaldes lykisk og milyisk (eller lykisk A og B). Lykisk blev talt i den anatiske jernalder i Lykien på halvøen sydvest for Antalya indtil Alexander den Store invaderede området. Selvom vi har relativt få tekster bevaret på lykisk (ca. 180 indskrifter på sten og ca. 200 på mønter), er vi så heldige at otte indskrifter er såkaldte bilingver, dvs. kilder bestående af parallelle tekster på to forskellige sprog. Disse bilingver er skrevet på både græsk og lykisk med alfabetisk skrift (henholdsvis det græske og det lykiske alfabet). Der findes endda en trilingve, en tresproget indskrift, på lykisk, græsk og aramæisk. Disse paralleltekster hjælper os med at forstå indholdet af de lykiske tekster, og vi ved derfor relativt meget om dette sprog i forhold til antallet af tekster.

Varianten milyisk er kun belagt i to tekster, begge skrevet med det lykiske alfabet. Forholdet mellem milyisk og lykisk er omstridt. Nogle forskere mener at milyisk er et ældre sprogstadium af lykisk, mens andre har argumenteret for at det i virkeligheden er tættere beslægtet med luvisk end med lykisk. De fleste forskere klassificerer dog alligevel lykisk og milyisk som to distinkte dialekter af det samme sprog. Uanset deres interne forhold står det klart at milyisk, lykisk og de to luviske dialekter udgør en undergruppering af anatiske der står i modsætning til hittitisk.

Lydisk

Det lydiske sprog er fra et indoeuropæisk perspektiv omgærdet af en vis mystik. Sproget blev talt i kongeriget Lydien på den anatiske vestkyst i det første årtusind f.v.t. Vi kender til ca. 130 gravindskrifter skrevet med deres eget alfabet, men i modsætning til lykisk har vi kun en lille håndfuld bilingver (bl.a. aramæisk-lydisk), så vores viden om både ordforråd og grammatik er yderst begrænset. Dertil kommer at lydisk ser aparte ud i forhold til de andre anatiske sprog. Det har undergået nogle særlige udviklinger; f.eks. udviklede oprindeligt *j* sig til noget der minder om det danske bløde *d*, og så mangler det nogle klassiske anatiske grammatiske træk. Det er derfor blevet foreslået at lydisk slet ikke er et anatiske sprog, men sin helt egen gren af indoeuropæisk. De fleste forskere har dog afvist dette forslag da lydisk trods alt viser en del anatiske kernetræk.

*Illustration: tegning af Lene Vinther Jensen efter foto på sardisexpedition.org.
Teksten læses fra højre mod venstre.*

Lydisk marmorstele – gravindskrift

es anlola atraštal
šakardal ak-ad qis fišqānt
buk-aš fēdanolt fak-τ-ad
kabrdokid nā-mλ qi-g dēt
nā-k-mλ (...)clλ ak-ad
artimuλ ibšimlλ fēncāv

Denne gravstele tilhører Atrastal,
søn af Sakardas. Den der ødelægger den
eller gør skade (?) og
stjæler (?) den til sig selv,
hvad han end ejer, (skal det ødelægges) for ham.
Jeg har dedikeret den til Artemis af Ephesos.

På trods af deres beskedne historiske levn har lyderne efterladt sig spor helt ind i moderne tid. Kong Alyattes (ca. 610–560 f.v.t.) af Lydien var den første monark i verdenshistorien til at

udstede en officiel møntfod, og lyderne forbindes derfor ofte med opfindelsen af mønten. Dette hænger i høj grad sammen med at det lydiske kongerige ifølge græske kilder var notorisk rigt

på sit højdepunkt. Det er derfor ikke noget tilfælde at Alyattes' søn Krösus lever videre på dansk i udtrykket *rig som Krösus*.

Karisk, sidetisk og pisidisk

Der er desværre ikke meget at skrive om karisk, sidetisk og pisidisk. Alle tre sprog synes at være tættest beslægtet med den luvise undergruppe og er belagt mellem det 7. og 1. århundrede f.v.t. Vi ved mest om karisk, der interessant nok hovedsageligt er belagt i Egypten i gravindskrifter og graffiti, sandsynligvis skrevet af kariske lejesoldater. Der er også fundet en mindre andel tekster i selve Karien i det sydvestlige hjørne af Anatolien. Sidetisk kendes kun fra en lille håndfuld indskrifter, heriblandt to på både græsk og sidetisk, men indholdet er stadig i høj grad omstridt. Pisidisk findes kun i gravindskrifter med navne og såkaldte *patronymika* (tilnavne dannet af faderens navn, ligesom de danske *Hansen, Jensen* etc.). Fra et sproghistorisk perspektiv betyder karisk, sidetisk og pisidisk endnu ikke særligt meget for vores forståelse af anatolisk eller indoeuropæisk. Alligevel har disse sprog været udbredte nok til at blive skrevet ned på deres egne alfabeter og kan på den måde vidne om den store sproglige diversitet der fandtes i Anatolien i bronze- og jernalderen.

Betydning for forskningen

Opdagelsen af de anatoliske sprog var monumental for studiet af de indoeuropæiske sprog på mange måder. Om-

kring starten af det 20. århundrede havde den historiske sprogvidenskab udviklet sig nok som metode til at give en god forståelse af dattersprogenes udvikling fra deres fælles grundprog, urindoeuropæisk. Den indoeuropæiske sprogæt bestod på daværende tidspunkt af otte sproggrene, som alle er repræsenteret af levende sprog i dag. Omtrent samtidig med opdagelsen af anatolisk fandt forskere fragmenter af buddhistiske tekster på to helt anderledes indoeuropæiske sprog meget længere østpå i Xinjiang-distriktet i Kina. Disse viste sig også at udgøre deres egen uddøde undergren af indoeuropæisk og kendes i dag under navnet tokharisk.

Selvom tokharisk også byder på sin del af sproghistoriske problematikker, er det især anatolisk der har udfordret den traditionelle forståelse af indoeuropæisk. I særdeleshed MANGLER de anatoliske sprog en masse grammatiske træk som vi ville forvente i et indoeuropæisk sprog. De andre meget tidligt belagte indoeuropæiske sprog som vedisk sanskrit og oldgræsk viser eksempelvis tre forskellige køn i substantiverne (maskulinum, femininum og neutrum). De har også et meget komplekst verbalsystem hvor verberne kan bøjes både i indikativ, konjunktiv og optativ (ønskemåde), men også markeres for om den pågældende handling er vedvarende eller afgrænset (såkaldt grammatisk aspekt). Disse komplekse systemer har traditionelt skabt grundlag for rekonstruktionen af urindoeuropæisk, men findes slet og ret ikke på anatolisk. Dette ville ikke

være så sært på et moderne sprog der har haft flere tusind år til at udvikle sig, men siden anatolisk er attesteret FØR vedisk sanskrit og oldgræsk, har forskerne et forklaringsarbejde foran sig. Spørgsmålet er om disse kategorier gik tabt i anatolisk, ligesom de gjorde på germanske sprog som dansk og engelsk, eller om de først blev udviklet EFTER at anatolisk ikke længere havde kontakt med de andre indoeuropæiske sprog.

Sidstnævnte mulighed ville betyde at forfaderen til de anatolske sprog blev isoleret fra grundsproget før nogen anden indoeuropæisk undergren. Denne hypotese er efterhånden støttet bredt blandt sprogforskerne på området og har vigtige konsekvenser der rækker ud over den rene lingvistik. Det giver sig selv at et sprog kun findes i det omfang det bliver brugt af mennesker. Hvis man kan påvise at et sprog har været isoleret fra sine søstersprog på et givent tidspunkt, kan dette være en indikation af at de mennesker der talte sproget, også havde isoleret sig, at de med andre ord var migreret til et andet område. Denne del af forskningen har fået større og større betydning i de seneste år siden det lykkedes genetikere at afkode DNA fra oldtiden. Denne opdagelse har uvurderlig værdi for vores viden om forhistoriske migrationer. I samarbejde med genetik og arkæologi kan den historiske lingvistik altså ikke kun informere os om hvordan forhistoriske mennesker talte, men også hjælpe med at forstå hvordan og hvornår de har flyttet sig.

Med kombinationen af enkeltsproglige mysterier og vidtrækkende konsekvenser for vores forståelse af forhistorien er det intet under at studiet af de anatolske sprog er vokset støt siden deres opdagelse. Det er sikkert at sige at Hroznýs vand og brød har skabt efterdønninger der vil påvirke studiet af indoeuropæerne langt ind i fremtiden.

Til inspiration

- Til den lingvistisk interesserede kan anbefales *The ancient languages of Asia Minor* (red. Roger D. Woodard, Cambridge University Press, 2008). Her gives en beskrivelse af både de indoeuropæiske og ikkeindoeuropæiske sprog fra oldtidens Anatolien, også i historisk og kulturel kontekst.
- *The Kingdom of the Hittites* af Trevor Bryce (2. udg., Oxford University Press, 2005) giver en grundig historisk gennemgang af Hittiterrigets grundlæggelse, storhed og fald og er både henvendt til et akademisk og et bredere publikum.
- Sidst men ikke mindst er BBC-dokumentaren *The Hittites* med storladne dramatiseringer og interviews med nogle af verdens førende forskere både en underholdende og lærerig introduktion til hittitterne.

Louise Skydsbjerg Friis,
 cand.mag. i Indoeuropæisk,
 ph.d.-studerende ved Universiteit Leiden,
 Holland

De Amerikers Sprog

■ Dansk viden om indianske sprog i det 16. og 17. århundrede

Af Magnus Pharao Hansen

Der er tusindvis af sprog i verden. De fleste er små sprog med få tusinde talere. Oftest er de talte folkemål uden eget skriftsprog eller litteraturtradition. I vore dages skriftkultur har vi en tendens til at tænke på skriftsproget som det sande og korrekte sprog, og talesprogene som mindre korrekte afarter af den skrevne standard som fastsættes i ordbøger og grammatikker. Men virkeligheden er lige omvendt: det talte går forud for det skrevne. For fem hundrede år siden fandtes der hverken nogen ordbog eller grammatik for dansk, men sproget levede alligevel – i folkemunde. Selvom vi selv taler et ret lille sprog (dansk er ikke på listen over verdens 100 mest talte sprog), er det nogle gange svært for os at se hvorfor andre små sprog skulle være værd at studere. Ved Københavns Universitet har man siden 1970'erne kunnet studere Indianske Sprog og Kulturer, og også på andre danske universiteter findes der i dag eksperter i nogle af de amerikanske kontinenters tusindvis af oprindelige sprog. Også i femten- og sekstenhundredetallet, inden dansk selv var etableret som litteratursprog, var der sproglærere der beskæftigede sig med indianske sprog, og iblandt dem var der endda danskere. Hvordan, og ikke mindst hvorfor, beskæftigede

disse tidlige sprogfolk sig med sprog så langt fra Danmark?

»De gamle vidste og noget«: Indianske sprog hos Peder Syv

I 1663 udgav den sjællandske præst Peder Syv sin afhandling *Nogle Betenkningsom det Cimbriske Sprog*. Heri opfordrede han danske lærere til at gå i gang med at udvikle dansk som et rigtigt skriftsprog med egen ordbog og grammatik. Det eksisterede nemlig ikke endnu for dansk, ligesom en dansk retskrivning heller ikke fandtes. Den første grammatik skrevet over det danske sprog blev Erik Pontoppidans latinske *Grammatica Danica* fra 1668. Da Peder Syvs egen *Den Danske Sprogkunst eller Grammatica* blev udgivet i 1685, blev den den første grammatik for dansk der også var skrevet på dansk. Syv var således en del af den tidlige bevægelse for at gøre dansk til et litteratursprog, og ikke bare et talesprog eller en nordisk dialekt.

Peder Syvs *Betenkninger* indeholdt megen lærdom om sprog og mange eksempler fra andre af verdens sprog som bevis på at når de kan nedskrives og systematiseres, så kunne dansk også. Syv anfører eksempler fra stort set alle de sprog som var alment kendte på hans tid, både de velkendte klassiske sprog som latin, græsk og hebra-

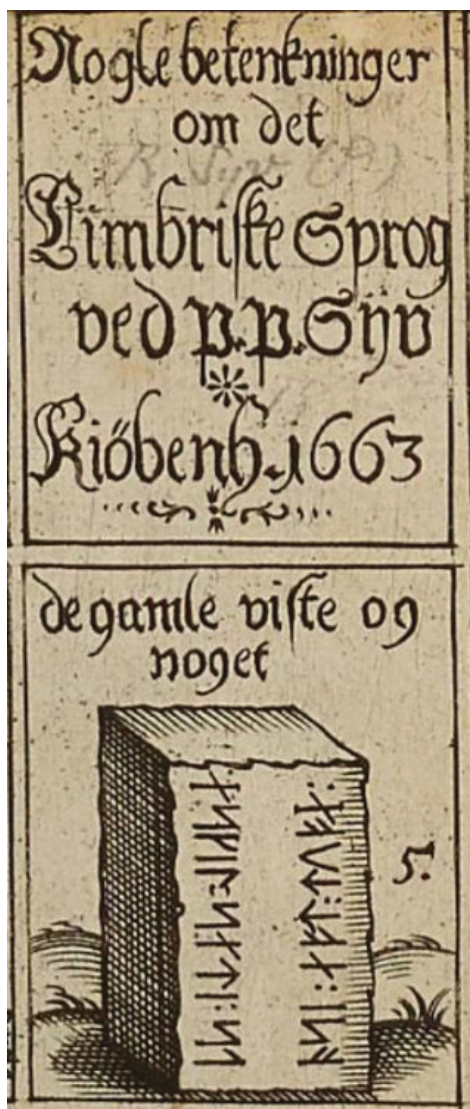

Illustration 1: Udsnit fra frontispicen til Peder Syvs *Nogle betenckninger om det Cimbriske Sprog*.

isk som man kunne studere på universitetet, men også samisk, finsk, islandsk, og endda asiatiske og amerikanske sprog, netop for at vise at selv de mest eksotiske og mærkelige sprog kunne nedfældes på skrift.

I et kapitel »Om sprogenes lighed og ulighed« beskriver han hvorledes verdens sprog kan være vidt forskellige, både i ordforråd, i udtale og i skrivemåde.

I afsnittet om verdens skriftsystemer beskriver han hvordan nogle af verdens folkeslag såsom »de Ameriker« og »de Siner« – altså amerikanske indianere og kinesere – slet ikke skrev med bogstaver men med »malede tegn« der fremstillede ordets betydning snarere end dets lyd. Han skriver at »De Ameriker i Mexico og andesteds bruge ingen bogstave / men male de ting som skulle skrives med bogstave.« Denne viden om indianske skriftsystemer havde Syv nok igennem sin lærer Ole Worm, som i sin samling havde en delvis kopi af det mexicanske *Codex Vindobonensis*, en præcolumbiansk foldet bog skrevet på hjorteskind der indeholder skrifttegn på det mexicanske indianske sprog mixtekisk.

Peder Syv beskriver også hvordan nogle sprog mangler bogstaver (han mener i virkeligheden at de mangler sproglyde) som findes i andre sprog, og som eksempel giver han at bogstaver som *b*, *d* og *g* mangler i sprog som tatarisk, og i sproget hos de »Ameriker i Kusko« (han mener nok inkaernes sprog quechua).

Som eksempel på hvor forskellige ordene kan være i verdens sprog, be-

skriver Syv hvordan ordet for ›hoved‹ varierer, først i de europæiske sprog, og bagefter i de amerikanske sprog.

Det ypperste lem som som Hebræer kalde שׁוּר næfnes i Evropa Κεφαλῆ, caput, Haupt / Kop / Hofved / Glowa / Fømeg / Pæas. I Amerika (hvor der ere saa mange sprog som folk / og naae ikkun nogle mile vejs hen / saa at de ere fast utallige ogsaa adskillige / at de have intet med hint andet tilfællis / og intet er meere at forundre der / end de mange sprog (a) / kalder mand det Akan / Aggonzi / Boppe / Skovta / Menovgi / Akanga / Anonsi / Muckatet / Wyer / Zontekontli etc.

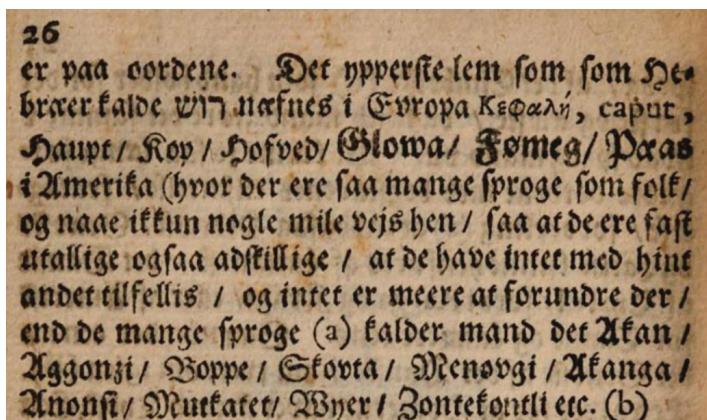
Han angiver ikke hvilke sprog der har disse ord for ›hoved‹, men det sidste ord i hans liste, »zontekontli«, er fra det mexicanske sprog nahuatl – det sprog som aztekerne talte, og som var det mest udbredte indianske sprog i Mexico i kolonitiden. Hvordan kendte

Peder Syv, en præst i Næstved, disse ord?

Ad fontes: Syvs kilder til »de Americkers Sprog«

Syv angiver heldigvis sine kilder i fodnoter. Her kan vi se at de fleste af oplysningerne om indianske sprog kommer fra bogen *Novus Orbis, seu descriptionis Indiae occidentalis Libri XVIII* fra 1633, hvori Johannes de Laet, en nederlandsk geograf, teolog og direktør for det Nederlandske Vestindien Kompagni beskriver noget af den sproglige diversitet i Nord- og Sydamerika. De Laet havde ikke selv rejst til den ny verden, men byggede sine kort og beskrivelser på beretninger fra handelskompagniets udsendte i Nederlandsk Brasilien (Guiana) og de nederlandske kolonier i Nordamerika. I modsætning til Syv angiver de Laet, med datidens noget upræcise betegnelser, hvilke sprog de forskellige ord for ›hoved‹ kommer fra: Udover det mexicanske sprog nahuatl var det fra de irokesiske sprog mohawk og wendat, fra algonkin-sproge-

Illustration 2: Udsnit fra Syvs Betenknin-
ger om det Cimbri-
ske Sprog side 26,
hvor han giver
eksempler fra indi-
anske sprog.

ne unami og mikmak og fra de brasilianske sprog tupi og yao. De europæiske sprog er græsk, latin, tysk, plat-tysk, dansk, polsk, ungarsk (med en besynderlig endelse *-meg*) og østfinsk.

Johannes De Laet var i sin samtid kendt for sin medvirken i en større akademisk debat om de indianske folks oprindelse, hvor han diskutererede med den ligeledes nederlandske jurist Hugo Grotius. Grotius (som i en periode arbejdede for den svenske konge) mente at indianerne nedstammede fra de »cimbriske« folk (altså germanerne) som var sejlet over fra Island. De Laet mente derimod, som man også mener i dag, at de indianske folk var vandret eller sejlet over til Amerika fra Asien. Et af Grotius' hovedargumenter for en germansk oprindelse var at mange stednavne på det amerikanske kontinent har endelsen *-tlan*, som han mente var det samme som det germanske *-land* (i England, Island osv.). Han vidste ikke at alle de mellemamerikanske stednavne der ender på *-tlan*, netop kommer fra det aztekiske sprog nahuatl, hvor *-tlan* er en lokativendelse der betyder »sted hvor der er X« (X er så det der står foran *-tlan*).

Peder Syv mente ligesom Grotius at »cimbrerne« var ophav til mange moderne folkeslag, og han henviser også til Grotius, selvom han vist ikke vælger side i debatten mellem Grotius og de Laet. Syv henviser desuden til den tjekkiske polyhistor Jan Amos Comenius, som i sin bog fra 1648, *Methodus Novissima Linguarum*, også har et afsnit om sprogforskelle hvor han giver den samme liste af europæiske og ameri-

kanske ord for »hoved«. Så Syv kendte altså de Laets eksempler på ord fra indianske sprog fordi de var blevet genbrugt i flere forskellige værker og indgik som empirisk materiale i debatter om sprog der blev udgivet i midten af det 17. århundrede. Desuden korresponderede de Laet med Ole Worm, som var Peder Syvs lærer på Københavns Universitet, og Worm har sikkert haft et eksemplar af *Novus Orbis* (måske et af de to eksemplarer som i dag findes på det Kongelige Bibliotek).

Peder Syv brugte altså ordeksampler fra blandt andet nahuatl til at vise at der er mange andre sprog end de klassiske, og at disse sprog også kunne nedskrives. Hans argument ville faktisk have været endnu stærkere hvis han vidste at flere indianske sprog allerede på daværende tidspunkt havde både grammatikker og ordbøger. Ukendt for Peder Syv var den første ordbog og den første grammatik for sproget nahuatl, der var blevet udgivet allerede 100 år før han skrev sine *Betænkninger*. Den første nahuatl-grammatik blev nemlig skrevet i 1547 af franciskanermunken Andrés de Olmos og den første ordbog, der var skrevet af en anden franciskaner, Alonso Molina, blev trykt i 1571. Det arbejde som Syv ønskede skulle udføres for dansk, var altså allerede gjort for nahuatl, og i øvrigt flere andre indianske sprog, hundrede år tidligere.

Syvs brug af eksempler fra indianske sprog var dog ikke første gang en dansk lærd beskæftigede sig med indianske sprog. For der var faktisk en dansker med i produktionen af den før-

ste grammatik der nogensinde blev trykt i den ny verden: En grammatik over det indianske sprog purhépecha (tidligere kaldt taraskisk) som blev trykt i Mexico City i 1558 (Olmos' grammatik fra 1547 blev aldrig trykt, men cirkulerede som manuskript blandt franciskanerne i Mexico).

Broder Jakob den Danske: Missionærlingvist i Mexico

Den første dansker som gav sig i kast med indianske sprogstudier, var franciskanermunken Jakob den Danske. Jakob var broder i gråbrødre-klostret i Malmø da reformationen begyndte, og munkeordnerne blev fordrevet fra Danmark i 1530'erne. Ifølge historikeren Jørgen Nybo Rasmussen var han desuden muligvis en yngre søn af Kong Hans og dermed prins og lillebror til Christian II. Broder Jakob var i øvrigt i Malmø samtidig med Christiørn Pederesen, den tidligere katolske kannik i Lund, nu omvendt lutheraner og senere oversætter af Bibelen til dansk. De to må have kendt hinanden og kan måske have talt sammen om sprog og oversættelse.

Da han blev udvist af Danmark, rejste Broder Jakob først til sin families slot i Gottorp hvor han skrev værket *De expulsione fratrum minorum* (Om gråbrødrenes fordrivelse), og derefter videre til det katolske Spanien. I Spanien studerede han hebraisk og arabisk og fik en kongelig tilladelse til at rejse til Ny Spanien (det nuværende Mexico) som missionær i 1542. På overfarten gjorde han følgeskab med den yngre munk Broder Maturino Gilberti fra

Frankrig. Efter ankomsten til den ny verden blev de begge først undervist i nahuatl i Mexico City, for nahuatl var i den periode det officielle sprog i Ny Spanien. Derefter blev de sammen sendt til provinsen Michoacan, som var og er det purhépecha-talende område i det vestlige Mexico.

I dag tales purhépecha af omkring 130.000 mennesker, mens nahuatl tales af næsten to millioner. Omkring 1600 var den indianske befolkning på grund af koloniseringens brutalitet og de epidemier af europæiske sygdomme som fulgte kolonisatorerne til den ny verden, faldet fra et tocifret antal millioner til under to millioner, hvoraf de fleste talte nahuatl. Danmarks befolkning var også under en million dengang, så måske har antallet af talere af dansk og nahuatl været af nogenlunde samme størrelse.

Broder Jakob og Broder Maturino havde som fælles opgave at prædike evangeliet for de lokale indianere i Michoacán for at omvende dem til kristendommen og sørge for at de forblev gode kristne. De var begge klar over at det ville kræve en stor indsats at lære purhépecha-sproget, og de to blev anerkendte eksperter i sprogets grammatik. Broder Jakob lader dog til at have fokuseret mest på det talte ord og på forkyndelsen, for der foreligger ingen lingvistiske værker fra hans hånd. Men i 1558, da Gilberti færdiggjorde sin purhépecha-grammatik *Arte de la lengua de michuacan*, blev broder Jakob en af de censorer som skulle bedømme om værket var korrekt, både i sin beskri-

velse af sproget og i sin formidling af teologiske ideer.

Gilbertis grammatik var inspireret både af den spanske grammatiker Nebrijas latinske grammatik og af den grammatik som hans ordensbroder Andrés de Olmos havde skrevet for nahuatl. Puhépecha-sproget er meget anderledes fra de europæiske sprog der havde været grundsten for udviklingen af europæisk grammatisk teori på den tid, og Gilberti havde en del problemer med at opfatte og beskrive de fænomener i puhépecha som var væsensforskellige fra europæiske sprog. Sproget har for eksempel fem

vokaler, hvoraf den ene er en høj central vokal, udtalt som et slags u uden læberunding. Den vokal kunne Gilberti ikke høre som forskellig fra i, og han skrev den derfor bare som i. Han kunne heller ikke høre forskel på sprogets to r-lyde, hvoraf den ene er en taplyd, som det spanske enkelt-r (hvor tungen kun hurtigt rører tandkødsranden), og den anden er en retrofleks (med tungen bøjet bagud under artikulationen), som det amerikanske r i *bird*. Han skrev dem begge med r. De manglende lyde i Gilbertis forståelse af puhépechas lydsystem gjorde at ord som for en puhépecha-taler lyder forskelligt,

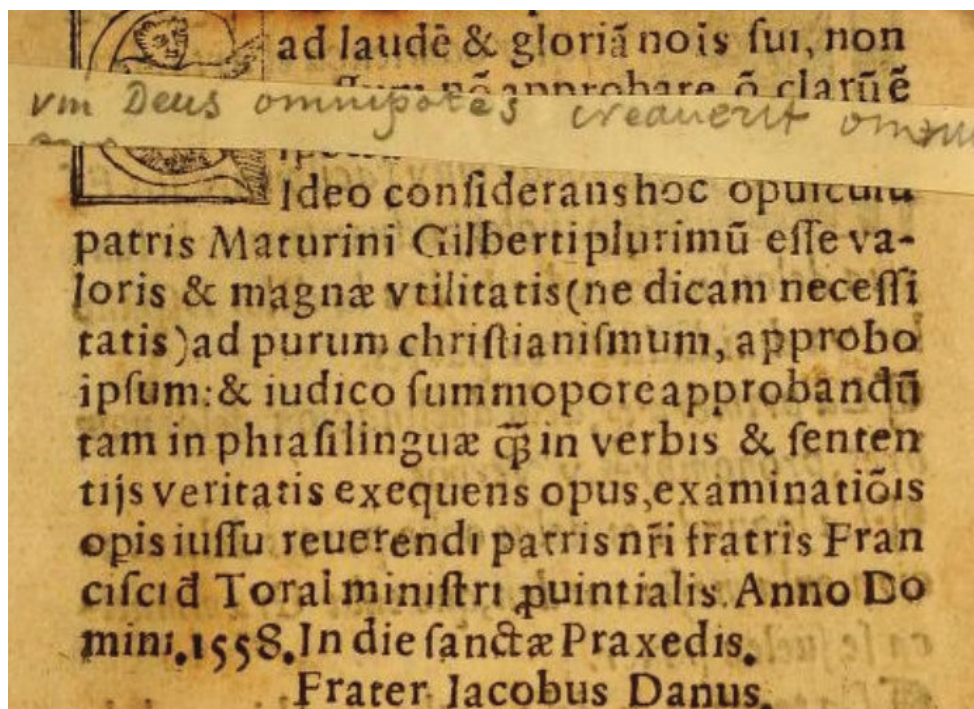

Illustration 3: Udsnit fra forordene til Maturino Gilbertis *Arte de la lengua de*

Michuacan, der viser Broder Jakob den Danskes godkendelse af værket.

for Gilberti lød ens, og hans grammatik indeholder derfor en hel sektion om sprogets mange homofoner, altså ord der udtales ens men har helt forskellig betydning. Eftersom de var arbejdsfæller i sprogstudiet, må vi gå ud fra at han og Broder Jakob stort set var fælles om deres forståelse af purhépecha-sproget, og sikkert også om misforståelserne. Broder Jakob, underskrevet som *Iacobus Danus*, skrev i hvert fald i sin latinske evaluering af værket at:

»Idet jeg mener at dette lille værk af Fader Maturino Gilberti er af stor værdi og brugbarhed (for ikke at sige nødvendighed) for den rene kristendom, godkender jeg det« (*Ideo considerans hoc opusculum patris Gilberti Maturini plurimum esse valoris et magnæ utilitatis (ne dicam necessitatis) ad purum christianismum, approbo ipsum*).

Både Broder Jakob og Broder Maturino fik senere problemer med den ortodokse del af den katolske kirke, repræsenteret af biskoppen i Michoacán, Vasco de Quiroga. Biskoppen mente at Gilbertis oversættelse indeholdt fejl i sin brug af teologiske begreber, fejl der grænsede til kætteri. Han havde også uautoriseret oversat dele af Bibelen til purhépecha, hvilket var strengt forbudt ved lov i det spanske rige, og generelt var ildeset i kirken som netop under det samtidige tridentinerkoncil havde ophedede diskussioner om hvorvidt oversættelse til talesprog skulle forbydes. Broder Jakob fik problemer da han udgav et skrift hvori han argumenterede for at det var i grundlæggende strid med kristendommens trosbekendelse at man nægtede døbt indianere mulig-

heden for at blive ordineret som præster. Jakob mente netop at indianere, fordi de talte de indianske sprog som modersmål, ville være de bedste til at oversætte en sand fortolkning af den kristne tro til andre indianere og dermed til at omvende dem. Men selv midt i modreformationen var kirken ikke til sinds at overlade det til indianerne selv at forkynde på sprog som autoriteterne ikke selv helt forstod. Broder Jakob blev pålagt at tage afstand fra sit skrift om indianske præster, og eksemplarerne af Gilbertis grammatik blev tilbagekaldt så kun få eksisterer i dag. Derfor var de umulige for Peder Syv at kende hundrede år senere.

Selvom den ene var katolsk munk i Mexico og den anden luthersk præst i Næstved, forstod både Peder Syv og Broder Jakob at modersmålet har en særlig kraft som gør at det kan hjælpe med at kommunikere forståelse på en anden og måske dybere måde end det man kan opnå gennem et fremmedsprog. De forstod også begge at det talte sprog går forud for det skrevne, og at alle talesprog derfor kan nedskrives på lige fod og udvikles til at blive litteratursprog. Og de forstod vigtigheden af sprogstudier og oversættelse, også af sprog der normalt ikke anses for vigtige i den store verden.

Magnus Pharaos Hansen, ph.d.,
Institut for Tværkulturelle og Regionale
Studier, Københavns Universitet

Morfemprincippetets vildveje

Af Holger Juul

Når talen falder på de mange ikke-lydrette stavemåder i dansk, henvises der ikke sjældent til morphemprincippet som forklaring. Morphemprincippet »vinder« i visse tilfælde over lydprincippet, hedder det, og det er eksempelvis derfor vi skriver *seks* i *seksten* i stedet for at følge udtalen og skrive *sajsten*. De ikke-lydrette stavemåder skyldes at betydningsbærende orddele (morfemer) staves på samme måde, også når udtalen varierer.

I denne artikel vil jeg gå i rette med den nævnte forklaring og sætte spørgsmålstegn ved om morphemprincippet overhovedet kan kaldes et ortografisk princip. Derefter vil jeg dog bløde lidt op og indrømme at muligheden for at knytte stavemåder til morfemer trods alt er ganske nyttig for danske sprogbrugere. Men snarere end at omtale »morfemkonstans« som et PRINCIP, burde man nok nøjes med at tale om et HENSYN som af og til blander sig i den tvekamp som står mellem de to stærkeste ortografiske principper i dansk, nemlig lydethed kontra tradition.

Er morphemprincippet et princip?

Problemet med morphemprincippet som forklaring på ikke-lydrette stavemåder er at den vender om på årsag og virkning. Ikke-lydrette stavemåder opstår typisk når ords udtaler ændrer sig efter at deres stavemåder er etableret. I

tilfælde hvor et morphem kun ændrer udtale i NOGLE af de ord hvor det indgår, får vi så et morphem med flere forskellige udtaler der alle har samme stavemåde – tænk fx på *bag* i *bage*, *bagt* og *bagværk*. Det der ligner et selvstændigt ortografisk princip (stavemåden er bestemt på morfemniveau), er i virkeligheden en følge af processer hvor helt andre principper er aktive. Først etableres en stavemåde ud fra lydprincippet (ordets udtale gengives ud fra de gængse bogstav-lyd-regler). Derefter fastholdes stavemåden ud fra et traditionsprincip (ord staves sådan som de plejer at blive stavet), hvilket bliver tydeligt når ord ændrer udtale uden at stavemåden følger efter.

Når vi bruger stavemåden *seksten*, skyldes det således ikke at en retstavningskommission har fundet det ønskeligt at indføre en fast stavemåde for morfemet *seks* på trods af den varierende udtale. Morfemer med konstant stavemåde er blot et resultat af sprogshistoriens gang. Hvis morphemprincippet overhovedet kan kaldes et ortografisk princip, er det ikke som et aktivt styrende princip der bestemmer ordenes stavemåder, men som et rent beskrivende princip der »forklarer« at stavemåder som *seks* og *bag* ikke følger udtalen, uden at dette skal forstås som en historisk årsag. Lydprincippet og traditionsprincippet har en helt anden

status som dem der gennem historien reelt har været aktive.

Lydprincippet er det primære i alfabetiske skriftsprog, hvor hver enkelt lyd i ords udtale ideelt set har en veldefineret grafisk modsvarighed i form af et bogstav. Mens lydprincippet har ENKELTYLDEN som sit domæne, er det ORDET der er domænet for traditionsprincippet. Også her har den talesproglige enhed en veldefineret grafisk modsvarighed: Hvert enkelt ord i en sætning svarer grafisk til en bogstavfølge omgivet af ordmellemlum. Morfemer har derimod ikke nogen klar modsvarighed. Morfemer repræsenteres ligesom hele ord af bogstavfølger, men man kan normalt ikke se hvor det ene morfem slutter og det næste begynder. Det er derfor vi kan more os over morfologisk tvetydige orddannelser som *trækvinden* – menes der *træ-kvinden* eller *træk-vinden*? Pointen er at det er enkeltlyde og ord der er de bærende enheder – mens morfemer i bedste fald indtager en underordnet stilling.

Seksten & Co.

At første stavelse af *seksten* har en anden udtale end *seks*, skyldes udtaleændringer med rødder helt tilbage til middelalderen, hvor en *k*-lyd der kom efter en vokal, blev svækket til en *g*-lyd. Senere blev *g*-lyden som regel svækket yderligere så den nu oftest udtales som en *j*-lyd eller en *w*-lyd, hvis den da ikke er faldet helt væk. Mange af disse ord staves fortsat med *g*. Eksempler er infinitiver som *bage*, *bruge*, *koge*, *læge*, *sluge*, *smage*, *svige*, *søge*, hvor skriftens *g*'er tydeliggør forbindelsen til de beva-

rede *g*-lyde i participierne *bagt*, *brugt*, *kogt*, *lægt*, *slugt*, *smagt*, *søgt* og i substantivet *svigt*. Nogle af os har også stadig *g*-lyd i adjektivformerne *sygt* og *rigt* (rim på *tykt* og *antikt*)

Som det ses, er tendensen at *g*-lyden bevares før *-t*. Den kan ligeledes være bevaret før *-s* som i *slags*, *bogstav* (der dog også kan udtales med *w*-lyd som i *bog*), *okse*, *laks*, *saks* – og altså *seks* (de sidste med *k* i stavemåden). Det ser umiddelbart mærkværdigt ud at *g*-lyden ikke også er bevaret i *seksten*, hvor den oprindelige lukkelyd jo også efterfølges af et *s*. Sagen er at det kun er i visse dialekter (herunder forløberen for det københavnsk baserede rigsmål) at svækkelsen er blokeret før *-t* og *-s*. I mange andre former for dansk er der (eller har der tidligere været) *j*-lyd også i ordet *seks* (fx udtalt »sæjs«). Så forklaringen på at *seksten* ikke rimer på *teksten*, kan være at udtalen »sajsten« (eller »sæjsten«) er lånt ind i københavnsk fra en nabodialekt – mens det langt hyppigere anvendte talord *seks* er bevaret i sin københavnske form.

Svækkelsen af oprindelige *k*-lyde går som nævnt langt tilbage i tiden, og det siger noget om traditionsprincippets styrke at den ikke er slået klart igenem i skriftsproget. Ifølge værket *Gammel dansk Grammatik* af Johs. Brøndum-Nielsen finder man i et håndskrift af Skånske Lov fra 1250 ordet *seksten* i formen *seyxtan*, hvor det tilføjede *y* kan skyldes at svækkelsen til *j*-lyd er indtrådt allerede på dette tidspunkt. Men den slags udtaleafspejlende stavemåder bliver aldrig normen. Først i

slutningen af 1800-tallet sker der noget. Da gik man nemlig væk fra at bruge bogstavet *x* (som i de daværende stavemåder *sex* og *sexten*) og valgte i de fleste tilfælde at erstatte dette fremmede bogstav med *ks* (som i nutidens *seks* og *seksten*). Når man nu alligevel ændrede *x*-ordenes stavemåder, var det jo oplagt at benytte lejligheden til at regularisere stavemåden af *sexten*. Og det gjorde man faktisk også! Formen *sejsten* indførtes som officiel norm i 1889. Men den blev ændret til *seksten* allerede tre år senere, i 1892, efter hvad sprogforskeren Henrik Gal-

berg Jacobsen har kaldt 1800-tallets majonæsekrig (med reference til den hidsige debat sidst i 1980'erne hvor mange tog afstand fra at lydrette stavemåder som *majonæse* var optaget i Retskrivningsordbogen).

At man endte med at vælge stavemåden med *k* i *seksten*, kan måske ses som et eksempel på at morfemprincippet i hvert fald i dette ene tilfælde har været aktivt og vundet en flot sejr over lydprincippet. Men det er usikkert om morfemprincippet faktisk var årsag til at den kortlivede form *sejsten* blev sløjet. Af Galberg Jacobsens afhandling

Når morfemprincippet fører til stavfejl

- ▶ Der er et stumt *d* i *bidsk* som svarer til den bløde *d*-lyd i *bide* – men der er ikke (som mange tror) noget stumt *d* i *jysk*, trods det bløde *d* i *jyde*. Formen *jydsk* har tidligere været en del af den officielle retskrivning, hvad man kan se ved opslag på Dansk Sprognævnets website rohist.dk (et eldorado for ortografi-historienørder). Her kan man også se at ordformen *bræt* har været enestrående i retskrivningsordbøgerne helt tilbage til 1872 (hvor *Bræt* dog var med stort *B*) selv om mange sprogbrugere stadig fristes til at skrive *brædt* ud fra flertalsformen *brædder*.
- ▶ Opslag på rohist.dk viser også at adverbet *tit* en overgang har været tilfaldt i formen *tidt*, jf. forbindelsen til *tid* – men denne betydningsforbindelse er så fjern at *tidt*-stavfejl er en sjældenhed. Derimod er det meget udbredt at skrive adjektivet *uvist* med stumt *d* – under påvirkning af verbet *vide* (med participiumformen *vidst*).
- ▶ Når der er stumt *d* i både *hårde* og *hårdt*, kunne man ud fra datidsformen *gjorde* vente stumt *d* også i participiet *gjort* – der, som mange dansklærere hårdhændet har forsøgt at slå fast, ikke staves *gjordt*. En korrekt morfemanalyse giver dansklærerne ret, eftersom *d*'et i *gjorde* hører til datidsendelsen *-de*, og ikke til stammen, hvorimod *d*'et i *hårdt* hører til stammen *hård*.
- ▶ Verber der ender på trykstærk vokal, har normalt datid på *-ede*: *sy-syede*, *tø-tøede* m.fl. Men verbet *dø* har datidsformen *døde* – ikke *døede* som skoleelever af og til fristes til at skrive. Udtalen af *døde* er

Ret og Skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005 (tilgængelig via rohist.dk) fremgår det at ændringen blev vedtaget »uden nærmere diskussion«, så der kan også have været tale om at man lige bortset fra justeringen x > ks ønskede at bevare alt som før. Traditionsprincippet igen!

Undtagelser fra morfemprincippet

Hvis morfemprincippet havde været et egentligt ortografisk princip, måtte man vel vente at stavemåderne *fem-ten* og *seks-ten* havde fået følge af *syv-ten* og *otte-ten* – i stedet for *sytten* og *atten*.

Og når vokalen *u* i *bruge* (med *u*-lyd i udtalen) bevares i *brugt* (med *å*-lyd), så kunne man vel vente at *i*'et i *sige* på tilsvarende vis skulle bevares i participiumsformen, der så skulle staves *sigt* og ikke *sagt*!

Forklaringen på disse inkonsekvenser er, som allerede nævnt, at konstante stavemåder af morfemer primært findes hvor også udtalen er konstant, eller hvor den engang har været det – uden at man dog kan slutte med sikkerhed fra stavemåder til historiske udtaler. Hvis morfemprincippet spiller en rolle i dansk, er det inden for de

ganske vist altid tostavet – men *syde* udtales også ofte tostavet (som *syde*), så stavefejl *døde* giver faktisk god mening.

- ▶ Datidsformen *løj* (af *lyve*) staves med *j* selv om substantivet *løgn* har *g*. Det kan give stavefejlen *løg* for *løj* (og muligvis også *løjn* for *løgn*). Ligeledes er det morfologisk forvirrende at *vegne* skal staves med *g* når *vej* er med *j*. Derimod er der *g* i både *døgn* og *dag*.
- ▶ I samme boldgade har vi verbet *stege* med participiet *stegt* – begge med *eg*. Derimod er der ikke *g* i verbet *veje* selv om der er det i *vægt* – og omvendt er der ikke *e* i *vægt* selv om der er det i *veje*. Forklaringen er, i hvert fald til dels, at *vægt* i modsætning til *veje* er indlånt fra nederlandsk. En forholdsvis klar betydningsmæssig forbindelse i mo-

derne dansk giver således ikke nogen garanti for at beslægtede morfemer skal staves på samme måde.

- ▶ Noget tilsvarende ses når *placere* (lånt fra fransk) staves med *c*, mens *plads* (lånt fra nedertysk) staves med *ds* – hvilket fører til den ganske fornuftige stav fejl *pladsere*. Man kan sige at traditionsprincippet gælder for både *placere* og *plads* – det er blot forskellige traditioner der følges.
- ▶ Endnu et eksempel af samme slags er brugen af *x* i *sex* og *sexolog* som er forholdsvis nye ord i dansk – men der bruges *ks* i de noget ældre låneord *seksuel* og *seksualitet*.

grænser som gengivelsen af ordenes (historiske) udtaler sætter. Jeg kender i hvert fald ikke til eksempler på at sprogbrugere af sig selv finder på at følge morfemprincippet helt uden hensyn til ordenes udtale og bruge stavemåder som *syv-ten* og *otte-ten*. Ikke-lydrette stavemåder i dansk har normalt stadig en ret klar forbindelse til udtalen, og eksempelordet *seksten* er endda ret usædvanligt ved, så vidt vides, at være det eneste danske ord hvor en *j*-lyd staves med *k*. (Man kan se mere om bogstav-lyd-forbindelsers hyppighed på netstedet Bogstavlyd: bogstavlyd.ku.dk.)

Derimod er der talrige eksempler på at skoleelever og andre sprogbrugere FORUDEN LYDPRINCIPPET tager hensyn til morfologisk beslægtede ord når de staver – hvilket ganske ofte kan føre til stavfejl. Jeg har moret mig med at samle nogle eksempler og modtager gerne flere fra *Mål og Mæles* læsere (på juul@hum.ku.dk): se tekstboksen på side 26–27.

Morfemerne slår tilbage

Forekomsten af såkaldt morfembevarende stavfejl som *jydsk*, *pladsere*, *sexuel* er et tegn på at sprogbrugere i hvert fald i nogle tilfælde forbinder stavemåder med ordenes morfologi når de staver. Derfor ville det være forkert at påstå at ordenes morfologi slet ikke spiller nogen rolle i dansk ortografi. Når man skal lære de mange ikke-lydrette stavemåder i dansk, kan det være en vældig god støtte at inddrage morfologien. Eksempelvis kan man tænke på *g*'erne i *sig*e og *sag*t når man skal

lære at også *sag*de staves med *g*. Man må bare være klar over at stavemåderne ikke *altid* følger morfologien – og at det kan være uklart hvordan ord kan opdeles i morfemer. Morfologisk analyse i undervisningssammenhæng kan man læse mere om i artiklen *Morfologi på mellemtrinnet* i tidsskriftet *Nydanske Studier* nr. 54.

Allerede tidligt i skoleelevers stav udvikling kan morfemniveauet spille en rolle, men på den lidt bagvendte måde at viden om ords morfologiske struktur kan afspejle sig i et *fravær* af stavfejl. Jeg har bemærket at selv om ord som *mappen* og *kappen* oftest ender på en *m*-lyd i udtalen (»mabm«, »kabm«), så er det selv blandt begyndere meget sjældent at se disse ord stavet med *m* til sidst. Jeg forestiller mig at begynderne er klar over at *m*-lyden repræsenterer bøjningsendelsen *-en* som de kender fra mange andre ord hvor den altid har *n*-udtale (*kassen*, *hatten* osv.). Hvis denne tanke er rigtig, kan man måske så forvente flere *m*-stavfejl i navne som *Ruben*, *Preben* og *Iben* hvor *-en* jo ikke repræsenterer en bøjningsendelse, og hvor stavemåden *-en* for *m*-lyd derfor ikke understøttes af en morfologisk analyse. Dette er så vidt jeg ved ikke undersøgt.

Morfologiens ortografiske betydning ses endvidere når der dannes nye ord af kendte morfemer. Sammensætninger med *hjul* (*årshjul*, *hjulspin* etc.) staves som en selvfølge med stumt *h* – mens sammensætninger med *jul* (fx *forjul* med betydningen »en tidligt afholdt julefest«) må staves uden. Når der dannes et nyt ord, bestemmes sta-

vemåden således helt klart af de morfemer det er dannet af. Men det er jo stadig traditionsprincippet der har bestemt morfemernes stavemåde – i dette tilfælde at der er stumt *h* i *hjul*, men ikke i *jul*. Det ville derfor være en tilsnigelse at bruge nydannelser som et argument for at morfemprincippet er et aktivt styrende princip i dansk ortografi.

Til gengæld må det medgives at morfemkonstans kan spille en afgørende rolle når lydprincippet og traditionsprincippet er i indbyrdes konflikt. Selv om traditionsprincippet kan være forbløffende stærkt og fastholde ikke-lydrette stavemåder igennem århundreder, så er der dog igennem tiden sket tilpasninger der har gjort den officielle danske retskrivning mere lydret.

Eksempelvis har man haft held til at afskaffe stumme *d*'er i ord som *dandse*, *kydsk*, *pindse*, *prinds*. Det interessante i denne sammenhæng er at verbet *standse* har beholdt sit stumme *d* – givetvis på grund af forbindelsen til *stand*, *stande* – mens de sløjfede stumme *d*'er ikke har kunnet begrundes med morfologiske hensyn. Der er dog også indført udtalebetingede tilpasninger som har ført til øget variation på morfemniveau. Et eksempel er at *j*'et i verbet *gjælde* er afskaffet selv om det blev stående i datidsformen *gjaldt*.

Alt i alt er der ikke tvivl om at danske sprogbrugere knytter forbindelser mellem stavemåder og morfemer, og at de derved høster væsentlige fordele når de læser og staver. Men hvis man mener at dansk ortografi er styret af et princip der tilsiger at morfemer, uan-

set deres udtale, altid skal staves på samme måde – så tager man fejl. Morfemprincippet er ikke et rigtigt ortografisk princip, men nærmere en slags væbner der typisk støtter traditionen når den udfordres af ønsker om mere lydrette stavemåder. Afslutningsvis vil jeg henvise til bogen *Sådan staver vi* (Dansk Sprognævn, 2007) som gør klart og overskueligt rede for hele tolv principper (eller hvad vi nu skal kalde dem) der kan have indflydelse på den danske retskrivning – og ikke bare de tre det har handlet om i denne artikel.

Holger Juul,
lektor, ph.d.,

Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet

Jeg takker Karen Margrethe Pedersen, Henrik Galberg Jacobsen, Carsten Elbro og Lars Brink for kommentarer til en tidligere version af denne artikel. De bærer intet ansvar for artiklens synspunkter og mulige fejl.

HJ

Springskts

■ **Ny danmarksrekord i kategorien »ord med flest konsonanter pr. vokal«?**

Af Thomas Olander

Da jeg sad til mit instituts julefrokost en dag i december sidste år, faldt snakken på appen Wordfeud, som jeg aldrig selv har prøvet, men som en kollega op- og udfordrede mig til at deltage i. I den forbindelse kom vi til at snakke om danske ord med mange konsonanter, og det slog mig at der er et ord der er svært at slå når det kommer til antallet af konsonanter pr. vokal:

springskts, som i sætningen *et sløvt føls aktivitetsniveau er lavere end et springskts*. Det ord går vi lidt i dybden med i dette bidrag (som bygger videre på en Twitter-tråd jeg skrev i december 2019).

Det danske lydsystem er kendt for mange ting ude i verden. Mest berømt er naturligvis det danske stød, som i ord som *mand* og *hund* (jf. *man* og *hun* uden stød) – man kan dårligt møde en udenlandsk sprogforsker der ikke lige vil have én til at udtale ord med stød så de kan høre det i levende live. Dernæst er det vel det usædvanligt rige danske vokalsystem som folk har hørt om. Det er ikke mange andre af verdens sprog der kan prale af at have så mange forskellige vokallyde som vi har på dansk. Og ikke nok med det, danskerne århundredelange konsonant-angst, eller måske ligefrem -had, har ført til at vi i de fleste sætninger også

har imponerende mange vokallyde pr. konsonantlyd i forhold til andre sprog – jf. *bage* og *mor*, der i udtalen ikke har mange andre konsonanter end den første (se også artiklen »Morfemprincipets vildveje« i dette nummer). Men dansk kan faktisk også noget med konsonanter hvis det skål være.

I *springskts* har vi – hvis vi i første omgang tæller bogstaver – først tre konsonanter, så én vokal og til sidst seks konsonanter, altså ikke mindre end ni konsonanter til en enkelt vokal.

Nogle dage efter julefrokosten prøvede jeg at undersøge om *springskts* har været nævnt i litteraturen, men det ser ikke ud til at det har, i hvert fald ikke i den litteratur jeg er bekendt med. Nina Grønnum kommer meget tæt på i sin bog *Fonetik og fonologi* (3. udg. 2009), hvor hun giver os alle byggestenene, men uden lige at nå det sidste stykke. Hun skriver: »jeg kender kun ét ord der både har tre initiale konsonanter og fem finale, *springskts*; og igen tror jeg man vil droppe det sidste /t/« (s. 40). Et par sætninger længere oppe nævner hun konstruktioner som »et holmbladskt lys' væge holder længere end et aspskts«. Det er en sætning som jeg for det første har lidt svært ved at forstå indholdsmæssigt, og for det andet er *aspsk* vel ikke et ord

der findes på dansk – men konstruktionen, der giver os en genitivform på -s af et adjektiv, er vi da ikke for fine til at bruge her.

Adjektivet *springsk* optræder i ord-bøgerne og ikke mindst i rigtige tekster. Det danner neutrum singularis med en nulendelse, *springsk*, eller med en *t*-endelse, *springskt*. Og genitiv af sidstnævnte form må være *springskts*.

Fra et fonologisk perspektiv – altså analysen af hvilke sproglyde talerne egentlig har inde i deres hoveder, helt uafhængigt af hvad skriftsproget siger – har *springskts* nok kun otte konsonanter i alt, da det velære *n* (altså sidste lyd i *bang*), som regel skrevet *ng*, nok skal tolkes som én størrelse (/ŋ/) ikke to størrelser (/n/ + /g/). Der er dog folk der mener at vi tænker /n/ + /g/ når vi siger et velært *ŋ*.

Hvis man rent faktisk ville udtale ordet, ville man nok udelade *k*'et og sige *springsts*, så fra et rent fonetisk perspektiv har ordet nok snarere i alt syv konsonanter.

Lige gyldigt hvordan vi vender og drejer det, har vi i dansk – trods vores indledningsvis nævnte forkærlighed for vokaler – mulighed for at bygge en masse konsonanter uden om en vokal og stadigvæk få et meningsfyldt ord ud af det. Tænk bare på de stakkels spaniere, der ikke engang kan udtale *s* plus konsonant i begyndelsen af ordet, men må sætte et *e*

foran (fx *escuela* »skole«), eller italienerne, der har svært ved at udtale en enkelt sølle konsonant i slutningen af et ord.

Jeg er som nævnt ikke helt sikker, og det er bestemt muligt at folk ved tidligere julefrokoster eller andre lejligheder er kommet på *springskts* – men så vidt jeg kan se ud fra den eksisterende nedskrevne litteratur, er *springskts* intet mindre end en ny danmarkshistorie rekord i kategorien »ord med flest konsonanter pr. vokal«.

Skål og tillykke!

Thomas Olander,
ph.d., dr.phil., lektor i Indoeuropæisk,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet

Illustration: Boris Zvorykin. S. 4 i *Le cantique des cantiques*. Oversat af Franz Toussaint. Paris: Piazza. [1927].
Fra www.oldbookillustrations.com.

Sprogviden: romanske sprog

1. Hvad ligger der etymologisk i første del af *portvin*?
2. Hvilken krig kaldes på fransk *La Guerre Franco-Allemande*?
3. Og hvilken konflikt kaldes på spansk *La Guerra Fría*?
4. Hvad betyder navnet på pastatypen *creste di gallo*?
5. I hvor mange lande er spansk et officielt sprog? I 1–9, 10–19, 20–30 eller over 30 lande?
6. Hvilket af disse er IKKE et romansk sprog: baskisk, catalansk eller galicisk?
7. Hvilket ord fra spansk beskriver et dyr eller menneske uden pigment?
8. Hvad betyder titlen på Mozarts opera *Così fan tutte*?
9. Hvilket ord fra spansk eller portugisisk betegner egentlig en krydsning mellem en æselhoppe og en hest, men kendes på dansk som betegnelse for bestemte mennesker?
10. Hvilke to middelhavshavets navne betyder hhv. »den større« og »den mindre«?
11. Hvilken fransk betegnelse for en del af et måltid betyder egentlig »uden for værket«?
12. Hvilket ord med betydningen »flaske« er i italiensk egentlig importeret fra germansk, men senere vendt tilbage til de germanske sprog med en ny betydning?
13. Det italienske ord for »bartender« har på dansk en mere snæver betydning. Hvilket?
14. I hvilke suveræne stater er rumænsk et officielt sprog?
15. Hvordan lyder det franske nationale motto, der på dansk gengives som *frihed, lighed, broderskab*?
16. Hvilken stor dansk butikskædes navn betyder egentlig på spansk »du dræber«? Et substantiv afledt af det spanske verbum kan bl.a. betegne et brætspil på dansk.
17. Hvilket ord, der stammer fra portugisisk, beskriver en tilbygning, som kan beskrives som en mellemting mellem en terrasse og en udestue?
18. Hvad er den ordrette betydning af det franske *pleuvoir comme vache qui pisse*, som man bruger om kraftig regn?

Illustration: Jules Férat. S. 289 i *L'île mystérieuse* af Jules Verne. Paris: Hetzel. 1870. Fra www.oldbookillustrations.com.